

12 EYLÜL'Ü ANLAMAK

Dr. Pınar Kaya Özçelik

Pamukkale Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Özet

12 Eylül 1980 Darbesi, birçok faktörün bir bileşkesinin ürünüdür. İthal ikameci sermaye birikim rejiminin gerek içsel gerekse de dışsal birtakım dinamikler nedeniyle tıkanması, iktisadi kriz, iktidar bloku içerisinde fraksiyonlar arasındaki çelişkilerin artması ile iktidar blokunun dağılması, işçi sınıfının politizasyonu ve artan eylemliliği, ülkede baş gösteren siyasal bunalımın derinleşmesi ile birlikte bir hegemonya ve temsil bunalımının da ivme kazanması ve küresel kapitalizmin yaşadığı yapısal kriz neticesinde, neoliberal yeniden yapılanma sürecine Türkiye'nin entegrasyonu söz konusu faktörler arasında yer almaktadır. Bu makalede, söz konusu faktörler bağlamında, 12 Eylül 1980 Darbesi, Poulantzas'ın "Olağanüstü Devlet" kavramsallaştırması ışığında analiz edilmektedir. Gerek neoliberal kapitalist sisteme entegrasyon gerekse de iktidar blokunun yeniden yapılanması ve sermaye birikiminin güvence altına alınması ve yeniden üretimi, 12 Eylül 1980 Darbesi ve akabinde kurulan askeri rejimin olağanüstü devleti aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: 12 Eylül 1980 Darbesi, olağanüstü devlet, iç ideoloji, egemen ideoloji, kapitalist entegrasyon.

Understanding of 12 September

Abstract

The coup of 12 September 1980 is a product of many composed factors. Among which are: the choked of capital regime which was based on import substitution, economic crisis, increase of class conflicts among power block which gives a path to its dissolution, politization and activism of working class, deepening of political tension in the country, acceleration of the crisis of hegemony and representation and the neoliberal restructuring process of global capitalism and Turkey's integration. In this article, within the context of mentioned factors, the Coup of 12 September 1980 will be examined under the light of the conceptualization of "exceptional form of state" by Poulantzas. The integration to the neoliberal capitalist system, the restructuring power block and ensuring accumulation regime and restarting of production were the targets that have been tried to be realized through the exceptional form of state of military regime.

Keywords: The coup of 12 September 1980, exceptional form of state, internal ideology, dominant ideology, capitalist integration.

12 Eylül'ü Anlamak*

Giriş

12 Eylül 1980 darbesi, Türkiye’de, yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmektedir. Bir nevi 1971 muhtırasıyla başlayan sürecin derinleştirilmesi, tamamlanmasıdır. 1971 muhtırası akabinde askeri yönetim, zor ögesine dayanarak aldığı bütün önlemlere rağmen, ne ülkede yaşanan siyasal ve hegemonik bunalımın önüne geçebilmiş ne de iktisadi çalkantıyı dizginleyebilmiştir. Söz konusu kriz, iktidar blokunun kendi iç parçalanmışlığı ve politize olmuş bağımlı sınıfların artan siyasal etkinliği neticesinde, siyasal araçlarla yönetilebilmekten de uzaktı. Kriz esas itibariye, birikim rejiminin krizi olduğundan, yasal-politik üst yapının yeniden düzenlenmesini de gerektirmekteydi. Fakat söz edildiği gibi, iktidar blokunun parçalanmışlığı ve bağımlı sınıfların artan eylemliliği, parlamenter sistem içinde bu düzenlemenin gerçekleştirilmesinin önünü tıkamıştır. Üstelik yaşanan siyasal bunalımın etkisiyle ülkede ciddi bir temsil krizi de yaşanmakta, siyasal partilerle tabanları arasındaki uçurum gün geçtikçe artarak, burjuvaziye ciddi bir hegemonya bunalımıyla karşı karşıya getirmekteydi. Örneğin, derin bir temsil ve hegemonya bunalımı yaşayan dönemin iktidar partileri, birikim rejimindeki tıkanıklığı gidermeye ve bunun yol açtığı iktisadi krizi yönetmeye yönelik bir adım olarak, uluslararası kuruluşlarca dayatılan¹ 24 Ocak kararlarını

*A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı’nda, Prof. Dr. Tülin Öngen danışmanlığında 2009 yılında tamamlanan “Hegemonya Sorunsalı Açısından Din Devlet İlişkisi” isimli yayınlanmamış doktora tezinin bir alt bölümüdür.

¹Türkiye, 1979 sonunda borç ertelemeleri olmazsa tekrar borç ödeyemez hale gelecek ve taze kredi bulamazsa da ekonomisi yönetilemez duruma gelecekti. Üstelik 1979’da artan petrol fiyatlarının 1980’de tekrar artmasının kesinleşmesi karşısında, ihracat gelirleriyle petrol giderlerinin bile karşılanmasının olanaksız hale gelmesi olasıydı. Bunlara, dünyadaki kredi faizlerinin yükselişe ve dolar değerinin artışa geçmeye

uygulamakta açıkça isteksiz davranmışlardır. 24 Ocak kararları, aynı zamanda, kapitalist sistemin 1970'li yıllarda yaşadığı yapısal krizi aşmaya dönük olarak yeniden yapılanma sürecine, Türkiye'nin uyum göstermesine/eklemlenmesine tekabül etmektedir.² Söz konusu kararlar, Türkiye'de yeni bir birikim rejimine geçişin işaretlerini de içermektedir. Söz konusu istikrar paketi, kısa vadeli ekonomik istikrarın ötesinde serbestleşme ve dışa açılma ekseninde, kapsamlı ve uzun vadeye yayılmış bir yapısal uyum/dönüştürme programı öngörmektedir (Sönmez, 2009:26). Bu uzun vadeli yapısal uyum programının önderliğinde yeni birikim rejimine geçişin koşullarını hazırlamak, bu yönde gerekli yasal-politik düzenlemeleri gerçekleştirmek ve 24 Ocak Kararlarını derinleştirerek uygulamak, 12 Eylül 1980 Darbesi ile siyasi iktidara el koyan askeri yönetime düşecektir.

12 Eylül Darbesi, esas itibarıyla, 1970'li yıllarda yaşanan birikim rejimi krizinin ve sınıflar mücadelesinin bir sonucu olarak görülebilir. Aslında bu darbenin kökenleri, 1960'lı yılların sonuna kadar uzanmakta ve genel olarak kabul edildiği üzere, 1971 darbesi de, bu bağlamda, 12 Eylül'ün başarısız bir provası olarak değerlendirilmektedir. 1960'ların sonlarına kadar ithal ikameci birikim rejiminin başarılı bir şekilde gelişip/genişlemesi, gerek iktidar bloğu içerisindeki farklı fraksiyonların çelişik çıkarlarının uzlaştırılmasına gerekse de bağımlı sınıfları bir bütün olarak burjuvazinin genel çıkarlarına eklemleyecek maddi ödümlerin vermesini kolaylaştıracak kaynakların yaratılmasına katkıda bulunmuştur. Birikim rejiminin başarılı biçimde genişlediği bu süreç, yasal-politik üst yapıda da karşılığını bulmuş, 1961 Anayasası'nın da itici gücüyle siyasi ve sosyal haklarda bir gelişme sürecine girilmiştir. Söz konusu bu süreç, maddi olanakları geliştirdiği ve genişlettiği ölçüde, burjuvazinin ekonomik-korporatif çıkarlarını aşmasına da olanak sağlayarak, iktidar blokunun istikrarlı bir hegemonya oluşturmasının önünü açmıştır. Özellikle 1965 yılında Adalet Partisi etrafında bütünleşen burjuvazi, kapsayıcı/tek uluslu bir hegemonya stratejisini yaşama geçirmeye çalışmıştır. Fakat, 1960'ların sonlarından itibaren, iktidar bloku içi fraksiyonlar arası çelişkiler şiddetlenerek derinleşmiş,

başlaması eklendi. Nihayet, ülke kredi güvenilirliğini yitirdiği için, uluslararası ticari finans kurumlarından kredi bulma olanağını da yitirmişti. Söz konusu bu unsurlar, Türkiye'nin pazarlık gücünün zayıflamasına IMF, DB ve OECD'nin ise pazarlık gücünün artmasına neden olmuştur (Kazgan, 2005:198).

²Kazgan (2005:196), 24 Ocak kararlarının, küresel ölçekte baş gösteren 'dünya borç krizi'ni çözmeye yönelik olarak A.B.D'nin (Reaganomics) ve İngiltere'nin (Thatcherism) öncülüğünde başlatılan ve serbestleşme hareketiyle karakterize olan 'yeni dünya düzeni'ne bir uyum programı olduğunu ve bu istikrar programı uygulaması yoluyla Türkiye'nin, (IMF, DB ve finansman sağlayan OECD kanalından) yeni dünya düzenine uyum sağlama sürecine sokulduğunu belirtmektedir.

yeniden bir siyasal bunalım patlak vererek, siyasal istikrarsızlık dönemi yaşanılmıştır. Temsil krizinin 1970'li yıllardan itibaren artık net bir şekilde gözlenmesi ve özellikle Adalet Partisi'nin kapsayıcı ya da tek kutuplu hegemonya projesini, yani bütün toplumsal kesimlerin sözcülüğünü nesnel koşulların gerilemeye başlamasına rağmen, sistemin sınırlarını ve yeniden üretimini zorlarcasına ısrarla sürdürmesi, olsa olsa siyasal bunalımı derinleştirerek, 1971 muhtırasına ivme kazandırmıştır. 1971 darbesi de, bu bağlamda, dışsal dinamiklerin ve birikim rejiminin içsel çelişkilerinin derinleşerek tıkanmasının baskısı altında, 1960'lı yılların sonundan itibaren sosyalist hareketin yükselmesi ile birlikte özellikle işçi sınıfının politizasyonu sonucunda, sermayenin realizasyonu önündeki engellerin temizlenmesi ve bu doğrultuda, gerekli yasal-politik düzenlemelerin askerin vesayeti altında yerine getirilmesine tekabül etmektedir. Fakat özellikle politize olan işçi sınıfı ve öğrencilerin artan eylemliliği, bu düzenlemelerin sınırlarını zorlamış, söz konusu darbenin başarısızlığını da ciddi anlamda belirlemiştir. Üstelik burjuvazinin farklı fraksiyonları arasındaki çelişkiler bir türlü uzlaşma platformuna çekilememiş, farklı fraksiyonlar kendi kesimsel çıkarlarını maksimize etme arayışında, farklı siyasal partiler etrafında örgütlenmişlerdir. Bu süreç, siyasal bunalımın keskinleşmesine yol açmış ve bu bağlamda iç bütünlüğünü tesis edebilmiş bir iktidar bloğunun kurulamayışı yaşanan hegemonya bunalımının derinleşmesine sebep olmuştur. Bu doğrultuda devlet aygıtı da, özellikle keskinleşen sınıf fraksiyonlarının hem kendi aralarındaki hem de bağımlı sınıflar arasındaki savaşımının önemli bir uğrağı haline gelmiştir. Fakat 1970'li yılların sonunda işçi sınıfı eylemliliği gerileme sürecine girmiş, tam da bu noktada, 12 Eylül için elverişli zemin hazırlanmıştır.³ Sosyalist hareketin parçalanması, yenilgisini büyük oranda belirlemiş, devletin baskıcı politikalarıyla doğrudan zor yoluyla denetim altına alınarak, tasfiye edilmesini kolaylaştırmıştır. Üstelik fraksiyonlar arası çelişkilerin/çatışmaların dışı vurumu ve artan partileşme süreciyle karakterize olan temsil bunalımı, sınıf fraksiyonları ile siyasal örgütleri olan partileri arasındaki bağın kopması nedeniyle, mevcut siyasal partileri kendi çıkarlarının temsilcisi olarak artık

³Savran (1992:109), 12 Eylül'ü hazırlayan en önemli koşullardan biri olarak, 1977-1978 yıllarına varıldığında, işçi sınıfı hareketinin 60'lı yılların ortalarından itibaren gösterdiği yükselmenin durmuş olmasını göstermektedir. Bu durgunluğun gerisinde ise, işçi sınıfının burjuva partilerine karşı, siyasal bağımsızlığının sağlanamamasının önemli rol oynadığını belirtmektedir. Bu gerilemenin yanı sıra, Savran, siyasal örgütlerin çok parçalılığını, bundan da önemlisi sosyalist hareketler arasında bir birleşik işçi cephesinin kurulması adına ciddi hiçbir girişimin olmamasını, sosyalist hareketin başarısızlığa uğramasında önemli birer faktör olarak değerlendirmektedir.

göremeyen burjuvazinin, 12 Eylül'e tepki göstermek bir yana kucak açtığı hatta kışkırttığı bile söylenebilir.⁴

12 Eylül Darbesi ile Alt Yapıda Gerçekleştirilen Değişim ve Dönüşümler

Yukarıda anlatılanların ışığında, gerek 24 Ocak gerekse de 12 Eylül, Türkiye'de sermaye birikiminin ulaştığı somut evrede ve bu evrenin somut tıkanıklıkları karşısında, sermayenin önündeki engelleri aşmak için yaptığı atılımın birer ürünü olarak değerlendirilebilir (Savran, 1992:109). Böylelikle 12 Eylül'ün olağanüstü devleti koşullarında, ithal ikameci birikim rejiminden, ihraç ikamesi birikim rejimine geçişin nesnel gereklilikleri yerine getirilmiştir. Yeni birikim rejimi doğrultusunda salt iktisadi alan yeniden düzenlenmemiş, yasal-politik üst yapı da birikim rejiminin gereklilikleri doğrultusunda köklü şekilde biçimlendirilmiştir. Ordunun bizzat siyasal iktidarı elinde bulundurduğu 1980-1983 dönemi, ülkenin hızla neoliberal politikalara istikrar paketleri ve yapısal uyum programlarıyla eklenildiği dönemdir.

İhraç ikamesi sermaye birikim rejimi içerisinde büyük sermayenin (özellikle holdingleşen büyük sanayi sermayesinin) devletin stratejik seçiciliğine⁵ mazhar olduğu söylenebilir. Gerek 24 Ocak Kararları⁶ gerekse de

⁴Boratav (2005:73), burjuvazinin Ecevit iktidarını 1979 yılında devirmek için yekvücut olduğunu, örneğin TÜSİAD'ın hükümet aleyhtarı basın ilanları vermesinin bu sürecin doruk noktasını teşkil ettiğini belirterek, sermayenin TİSK, TOBB ve Ege Bölgesi Sanayi Odası, Hür teşebbüs Konseyi gibi resmi ve gayri resmi organlarının da TÜSİAD'ı bu kampanyada yalnız bırakmayarak ağır ve yıkıcı eleştirileriyle Ecevit hükümetini yıpratmaya çalıştıklarını vurgulamaktadır. Üstelik 1979'un ikinci yarısında bir TÜSİAD heyetinin ABD'de, IMF, DB, finans ve hükümet çevreleriyle Ecevit hükümetinin 'gidişatı' üzerinde 'fikir alışverişinde' bulunduğunu da eklemektedir. Boratav'ın aktardığı, Ecevit'in daha sonraki süreçte yapmış olduğu bu konudaki bir değerlendirme de bu bağlamda oldukça anlamlıdır: "Bize IMF ya da ABD değil, işadamlarımız oyun oynadı"

⁵Stratejik seçicilik kavramıyla Jessop, devletin politik güçler dengesi ve bu güçlerin takip edebilecekleri stratejiler üzerindeki farklı etkilerine dikkat çeker. Kavram devletin seçiciliğinin ilişkisel yapısına dikkat çekmektedir. Farklı sınıfsal (ya da sınıfla ilgili) güçlerin verili bir zaman ufkunda, farklı stratejilerde kendi çıkarlarının peşine düşme kapasiteleri üzerindeki farklı etkisi devlet sisteminin kendisine kazanmış değildir. Devlet yapıları ve farklı güçlerin devlete karşı benimsediği stratejiler arasındaki ilişkiye dayanır. Stratejik eylem alanı olarak devlet zeminine kazanmış taraflılık, sadece, her biri kendi çıkarlarını belirli stratejilerle genişleten farklı güçlerin özel niyetlerinin verili zaman ufkundaki, belirli güçlerin belirli çıkarlarını genişletmek

askeri yönetim altında IMF ile imzalanan 1980-1983 yıllarını kapsayan stand-by anlaşması⁷ ve Dünya Bankası ile de 1980-1984 yılları arasındaki Yapısal Uyum Kredileri'ne ilişkin anlaşmalar,⁸ askeri rejimin sağladığı görece istikrar ortamında dünya kapitalizmiyle bütünleşmenin araçları olmuştur. Bu süreç

için takip ettiği belirli stratejilerle ilgili bir taraflılık olarak anlaşılabilir. Devletin belirli biçimleri, bazı stratejilere diğerlerine göre ayrıcalıklar tanır, bazı güçlerin devlete ulaşımını diğerlerine göre kolaylaştırır, bazı çıkarları diğerlerine göre daha ayrıcalıklı yapar. Verili bir tipteki devlet, verili bir devlet biçimi, verili bir rejim biçimi, devlet iktidarını elde etmek için benimsedikleri stratejiye göre, bazı güçler için diğerlerinden çok daha kolay ulaşılabilir olacaktır ve bazı ekonomik veya politik strateji tiplerinin izlenmesine, o sistemi tanımlayan kaynak ve müdahale tarzları nedeniyle daha çok uyacaktır (Jessop, 2008:26-27).

⁶Ercan (2004:22-23), 24 Ocak kararlarıyla gerçekleştirilen en önemli düzenlemenin içe yönelik sermaye birikim sürecinde baskı altında tutulan faizlerin serbest bırakılması olduğunu belirtmektedir. Devletin diğer bir müdahalesi, ithalat, ihracat ve döviz rejimine ilişkin bir dizi düzenlemeye yönelmesidir. 24 Ocak 1980 Ekonomi Programı ile birlikte, ihracatı organize edecek bir İhracatı Teşvik ve Uygulama Dairesi'nin kurulmasına karar verilmiştir. İhracat yapanlara bir İhracat Teşvik Belgesi verilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer ihracatçılar için bir İhracat Teşvik Fonu oluşturulmuş ve böylece ihracat teşvik kredileri verilmeye başlanmıştır.

⁷Kazgan (2005:200-201), IMF'ye verilen Niyet Mektubu'nda Türkiye'nin şunları taahhüt ettiğini belirtmektedir: Türkiye ekonomisinin giderek daha fazla serbest piyasa ekonomisine dönmesi sağlanacak, enflasyonu durdurmak için sıkı para politikası uygulanacak, bu amaçla da kredi tavanları korunacak; akaryakıt fiyatları, tarım ürünleri fiyatları, KİT fiyatları enflasyonu önleyecek biçimde ayarlanacak; kamu harcamaları kısıllanacak, faiz oranları artırılacak ve fon piyasasında rekabet koşulları gerçekleştirilecek, ücret anlaşmazlıkları yürürlüğe konulacak olan ekonomik program çerçevesinde çözüme kavuşturulmaya çalışılacak; döviz kuru değişken olacak, dış yardım sağlanmasını izleyerek serbestleşmeye geçilecek, borç yönetimine özen gösterilecek; hükümet alınacak ekonomik önlemler konusunda IMF'ye sürekli danışacaktır.

⁸Devletin istediği program kredisi için Dünya Bankası'na yaptığı taahhütlerden bazıları şunlardır: TL'nin dış değeri düşürülecek; ithalat serbestleştirilecek ve sanayi yasakları ve kotalarla korunmayacak; ihracat teşvik edilerek özel kesimin ön planda olması sağlanacak, bunun için de ihracat sigortası ve finansmanı ile kurumsal destek verilecek yabancı sermaye teşvik edilecek; kesimlere verilen fiyat sübvansiyonları kaldırılacak; bütün üretim kesimleri yabancı sermayeye açılacak; KİT'lerin karlı çalışması sağlanacak, uygulamalar devletçilikten uzak olacak, KİT'ler bütçeye yük olmaktan çıkarılacak; hükümet tasarrufları teşvik etmek için faiz politikasını düzenleyecekti. Bu uygulamaların çerçevesini ise serbest piyasa ekonomisi oluşturacaktı: özel kesime ağırlık verilecek, ekonomik planlama ve idari kontroller yerini serbest piyasa koşullarına bırakacak ve enflasyonun denetim altında tutulması, büyümede öncelik alacaktı (Kazgan, 2005:199-200).

aynı zamanda büyük sermayenin stratejik çıkarlarına tekabül eden bir dizi yeni düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir (Ercan, 2004:21). İhraç ikamesi birikim rejimi, özellikle ithalatın liberalleştirilmesi ile 'gerçekçi' bir döviz kuru ve faiz haddinin uygulanması politikalarıyla, belirli sermayelerin (ki bunlar da özellikle içe dönük üretim yapan ve koruma duvarları sayesinde ayakta kalabilen küçük sermayedir) elenmesine imkân tanımaktadır. İç pazarın uluslararası rekabete açılması, kaynakların ithal ikameci sanayilerden ihraç sanayilerine aktarılmasına olanak tanırken, diğer yandan döviz kurundaki değişim de, ithal ikameci sanayilerin yararlandığı ithal girdilerin maliyetini artırdığından ve ihraç sanayileri ödüllendirildiğinden dolayı söz konusu elemeye katkıda bulunmaktadır. İhraç sanayilerinin (büyük sermaye) rekabetçi yapısının geliştirilmesi için, aynı zamanda, tarımda fiyatların ve gelirlerin düşürülmesi ve sanayide ücretlerin de bastırılması gereklidir. Sanayi sermayesi birikimi, yerli tarımsal girdiler kullanıp ihracata dönük olacağı için, bir bütün olarak tarım kesimi, iç pazarın bir unsuru olarak önemini kaybetmekte ve sanayi için ucuz girdi kaynağı haline gelmektedir. Sanayi de ücretlerde iç pazarın büyümesine katkı olarak görülmekten çıkarak birer maliyet unsuru kabul edilmektedir. Dolayısıyla ihraç ikamesi birikim rejimi esas itibarıyla, kaynakların büyük sanayi sermayesi yararına transferine ve iç tüketim düzeyinin düşürülmesine dayanmaktadır (Gülalp, 1993:39-40).

Neoliberal küreselleşme süreciyle eklemlenme sürecinde, ihraç ikamesi birikim rejiminin gereklilikleri doğrultusunda, ülke büyük sermayesinin rekabet gücünün artırılması önemli bir sorun olarak ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda, ithal ikameci birikim rejimi deneyimleri ışığında söz konusu süreçte verili sermaye donanımlarını artırmak isteyen sermaye grupları ile temelinde birikim rejiminin krizinin yattığı iktisadi kriz koşullarında ayakta kalmaya çalışan kapitalistler için para-sermaye önem kazanmıştır. Özellikle faizlerin serbest bırakılmasıyla birlikte, devlet ile sermaye ve sermaye içi bileşenler arasındaki ilişkiler oldukça dinamik bir biçim almıştır. Faiz oranlarının serbest bırakılması doğrultusunda faizin reel getirisindeki artış, ekonominin üretken sermaye yönelimli yapısını büyük ölçüde değiştirmiştir. 1980 sonrasında, bir yandan dünya ölçeğinde erken kapitalistleşen ülke sermayelerinin krizden çıkma adına ellerindeki para-sermayelerini pazarlamak istemeleri, diğer yandan da uluslararasılaşmak isteyen sermayelerin para-sermayeye olan ihtiyaçlarının artması, ekonominin giderek finansal bir biçim almasına neden olmuştur. Türkiye'de sermaye birikim sürecinin holding biçiminde gelişmesi,⁹ sermayeler

⁹Ercan (2004:32), holding tarzı örgütlenmelerin üretken sermaye ve para-sermaye sahipliğini ve kontrolünü aynı organizasyon içinde tutmaya olanak sağladığını belirterek, bu tarz organizasyonlara yönelmenin, artı değerini açığa çıkardığı farklı

arasındaki ilişkinin niteliğini de belirlemiştir.¹⁰ Geçmişleri ithal ikameci sermaye birikim dönemine uzanan ve holding olarak organize olan grupların, sermayenin toplam döngüsü içinde farklı işlevleri kendi bünyelerinde toplamaları (üretken sermaye, ticari sermaye, banka sermayesi), sermayenin toplam döngüsü üzerinde belirleyiciliklerini artırmaları yönünde etkide bulunmuştur (Ercan, 2004:22-33).

12 Eylül Darbesi ile Yasal-Politik Üst Yapının Yeniden Düzenlenmesi: Olağanüstü Devlet Biçimi

Bir yandan ithal ikameci birikim rejiminin krizinin diğer yandan patlak veren kapitalizmin yapısal krizinin belirleyiciliği altındaki konjonktürde, ülkedeki gerek fraksiyonlar arası çelişkilerin, gerekse de egemen sınıflarla bağımlı sınıflar arasında çatışmaların artması ve böylelikle siyasal bunalımın derinleşmesi, devleti hem iktidar bloku içerisindeki fraksiyonlar arası hem de bir bütün olarak burjuvazi ile bağımlı sınıflar arasındaki (burada daha ziyade bağımlı sınıfların baskı altına alınması) mücadelelerin bir arenasına haline getirmiştir.¹¹ Egemen sınıflar ile bağımlı sınıflar arasındaki sınıfsal mücadele ekseninden hareket edecek olursak, ithal ikameci birikim stratejisi içinde palazlanan büyük sanayi burjuvazisi, bu birikim rejiminin içsel ve dışsal

biçimler(faiz, kâr, ticari kâr) üzerinde kontrol kurma ve daha fazla artı değere el koyma anlamını taşıdığını vurgulamaktadır.

¹⁰Ercan (2004: 34-35), üretken sermayeyi sahip olunan sermaye donanımına bağlı olarak küçük, orta, büyük sermaye olarak ayırarak gerek bu sermayeler arasındaki ilişkilerin gerekse de bu farklı sermaye donanımına sahip sermayelerin uluslararası üretken sermayelerle ilişkilerinin oldukça farklı olduğunu söylemektedir. Üretken sermayenin farklı biçimlerde organize olarak uluslararasılaşması, Ercan'a göre, eş zamanlı farklı sermaye birikim stratejilerinin geliştiğinin bir göstergesidir. Hala küçük üreticilerin geniş kesimi için iç pazara yönelik ucuz nihai ürün ya da ara girdi sağlamak belirleyici iken, yeni bir kesim uluslar arası alt sözleşme bağlantıları kurarak üretim yapmaktadır. Küçük ölçekli üretken sermayelerin sayısal olarak artmasının önemli bir nedeni, büyük ölçekli üretken sermayelerin ölçek ekonomilerine dayalı üretimde yeni tekniklere yönelmeleri ve özellikle üretim sürecinin kendi içinde bazı işlevlerinin fabrika dışına aktarılmasıdır.

¹¹Clarke (2004:66-68), devleti, kapitalist üretim ilişkilerin yeniden üretimi üzerine verilen sınıf mücadelesinin bir uğrağı olarak görmektedir. Sınıf mücadelesi süreci içerisinde devlet belli kurumsal biçimler ile belli hukuksal, idari, siyasal, toplumsal, ideolojik teknik ve ekonomik işlevler edinir, bunları geliştirir, yeniden üretir ve dönüştürür. Bu bağlamda da Clarke, neoliberalizmin, burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki mücadelenin işçi sınıfının yıkıcı bir siyasal yenilgiye uğramasıyla sonuçlanması tarafından belirlendiğini ifade etmektedir.

sınırlılıklarına ulaşması karşısında, artık bu birikim rejimini kendi kesimsel çıkarlarının maksimizasyonu önünde bir engel olarak görmeye başlamıştır. Üstelik birikim rejimindeki tıkanıklık, yine bu rejim altında görelî bir refaha ulaşan işçi sınıfının sosyal ve siyasal haklarındaki genişlemeyle birleştiğinde, işgücü maliyetlerinin artması, sermayenin kâr hadlerindeki düşmeyle birleştiğinde, burjuvazinin söz konusu bu üretim maliyetlerini üstlenebilmesi de imkansız kılmıştır. Dolayısıyla burjuvazinin yeni stratejisi, 1970'lerin sonlarındaki işçi sınıfı hareketinin duraksamasının da verdiği fırsatla, bir an önce işçi sınıfının iktisadi, siyasî ve sosyal kazanımlarının geriletılarak, hatta ortadan kaldırılarak, işçi sınıfının baskı altına alınmasıdır.¹² 12 Eylül'ün olağanüstü devleti, tam da bu noktada önemli işlevler üstlenmiştir. İktidar blokundaki sınıfsal fraksiyonlar arasındaki çelişkilere gelindiğinde, devletin bu mücadeledeki işlevi, yukarıda özetlenen yeni birikim rejiminin mantalitesi ışığında, uluslararası pazara açılmak isteyen büyük sermayenin rekabet gücünün artırılması için gerekli sermaye donanımının sağlanması ve bu yönde bölüşüm ilişkilerinin yeniden düzenlenerek, büyük sanayi sermayesinin ihtiyacı olan kaynakların teminine yönelik bir dizi stratejiyi hayata geçirmektir. Devletin bu işlevi yönünde, büyük sermayeye kaynak tahsisinde veya transferinde izlediği çeşitli politikalar arasında, faizlerin serbest bırakılması, devletin iç ve dış borçlanması,¹³ ihracat teşvikleri, serbest döviz kuru, finansal serbestleşme, reel devaluasyonlar,¹⁴ özelleştirme vb. sayılabilir.

¹²Boratav (2005:37), ücretlerin 1976-1978 yılları arasında bir zirve noktasına çıktıktan sonra, 1980'li yıllarda görelî ve mutlak anlamda belirgin biçimde gerilediğini belirtmektedir. 1970'li yılların en yüksek düzeyi ile 1980'li yılların en düşük düzeyinde reel ücretler %52, %67, %29 oranında gerilemiştir. Akkaya (2004:149-150), ithal ikameci iktisat politikaların izlendiği, sermaye birikiminde ciddi bir bunalımın henüz yaşanmadığı, ama iç pazarın gözetildiği 1963-1970 döneminde 483, sermaye birikiminin krize girdiği 1971-1980 yılları arasında 957 kez greve gidildiğini ifade etmektedir. Akkaya ayrıca, grevler ile grev dışı eylemlerin birbirini besleyip desteklediği, siyasal ve toplumsal bunalımın derinleştiği 1980 yılında ise grev dışı eylemlerin terk edilerek daha etkili olan grevlere başvurulduğunun da altını çizmektedir. Öyle ki, 1971-1980 dönemi arası grevlerin yaklaşık dörtte biri 1980 yılında gerçekleştirilmiştir. Grevlerin yaygınlaşması devleti grevlere giderek artan oranda müdahale ederek yasaklamaya yöneltmiştir. Bunun nedeni ise, işçi sınıfının artan mücadelesinin sermaye birikiminin önünde, giderek büyüyen bir engel olmaya başlamasıdır. Artan ücretler ve işçi hakları özellikle 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren burjuvazi için taşınmaz bir yük haline gelmiştir.

¹³Ercan (1994:23), Türkiye'de yaratılan kaynakların yeniden devlet kanalıyla dağıtılması biçimindeki en önemli değişimin, devletin iç piyasadan borçlanması olduğunu belirtmektedir. Kamunun faiz ödemelerine yaptığı harcamaların bu konuya ışık tuttuğunu da vurgulamaktadır. Örneğin faiz ödemelerinin toplam yatırım

İdeolojik ve politik hegemonya bunalımı koşullarında iktidar blokunda fraksiyonlar arası çelişkilerin yoğunlaşması neticesinde iç tutunumun yitirilmesi ve iktidar bloğunun dağılması nedeniyle, politize olmuş işçi sınıfının burjuvazinin uzun erimli çıkarı doğrultusunda baskı altına alınması ve bu yönde sermayenin uzun erimli çıkarlarının korunması ve bunun için gerekli düzenlemelerin yapılması 12 Eylül'ün askeri yönetimine düşmüştür. Askeri yönetim, söz konusu düzenlemeleri fiilen yönetimde bulunduğu 1980-1983 yılları arasında, Poulantzas'ın olağanüstü devlet biçimi arasında saydığı 'askeri diktatörlük' devlet biçimi altında gerçekleştirmiştir. Poulantzas (2004:370), olağanüstü devlet biçiminin, devlet aygıtlarının yani hem devletin baskı aygıtlarının hem de ideolojik aygıtlarının kendi aralarındaki özel ilişkilerince belirlendiğini belirterek, bu süreci egemen kol veya aygıtın yer değiştirmesi olarak adlandırmaktadır. Bu aygıtlardan hangisinin baskın olduğu ise, olağanüstü devletin rejim biçimini belirlemektedir. Bu bağlamda Poulantzas'ı takip ederek, 12 Eylül'le birlikte devletin baskı aygıtlarından olan ordunun, devletin diğer aygıtları karşısında baskın durumda olmasından dolayı, 1980-1983 dönemini askeri diktatörlük dönemi olarak adlandırabiliriz.¹⁵ Askeri diktatörlük devlet biçimi altında ordu, siyasal iktidara gelir gelmez, parlamento ve hükümetin varlıklarına son vermiş, siyasal partilerin faaliyetlerini durdurmuş sonra resmen kapatmış, liderlerine siyasal faaliyet yasakları getirmiş ve çeşitli sendikaları kapatmıştır. Daha da önemlisi, yasal-politik üst yapıda da köklü değişiklikleri gerçekleştirmek için yeni bir anayasa hazırlığına girişmiştir. 1982 Anayasası'nın hazırlanması oldukça anti-demokratik koşullarda gerçekleştirilmiş, gerek hazırlık süreci gerekse yürürlüğe konulduktan sonraki süreçte, hem Anayasanın kendisi hem de Anayasanın önderliğini üstlenen Milli Birlik

harcamalarına oranı 1980 yılında %158.5 iken bu oran, 1989 yılının ikinci yarısında %1010.4'e yükselmiştir. İç borçlanma mekanizması, var olan kaynakların devlet kanalıyla sermaye kesimine aktarılmasında önemli bir işlev görmüştür. Sermayeye kaynak aktarma mekanizması olarak işleyen iç borçlanmanın Ercan, aynı zamanda sermayenin uluslar arası para sermaye ile ilişkiye geçmesinin önünü açtığını da eklemektedir. Bu ekseninde dış borçlanma ile iç borçlanma arasında da bir bağ kurarak, devletin dış borçlarını ödemek için iç borca yöneldiği oranda faiz oranları yükselmiş ve böylece devletin borçlandığı az sayıda sermaye grubuna aktardığı faiz ödemeleri daha büyük oranlara yükselmiştir.

¹⁴Kazgan (2005:215), reel devalüasyonların, ihracatı artırma ve imalat sanayini ihracata döndürme konusunda etkili birer politika olduğunu belirtmektedir.

¹⁵Poulantzas (2004:370), bu baskınlık durumunun, güçler ilişkisi ve devlet sistemi içinde sınıf iktidarının dağılımının sonucu olarak, ya bizzat devletin baskı aygıtı ve bunların kollarından biri (örneğin askeri diktatörlük durumunda ordu, faşizm durumunda siyasi polis, Bonapartizm durumunda sivil idare) ya da ideolojik devlet aygıtlarından biri tarafından sağlandığını ifade etmektedir.

Komite'sinin, tüm eleştirilerden muaf tutulması için gerekli tüm yasal tedbirler alınmıştır. Anayasa, yeni tarihsel bloğun kurulma sürecinde, sınıflar arası ve sınıf içi mücadelenin sınırlarını çizdiği birikim rejiminin, burjuvazinin çıkarları doğrultusunda istikrarlı bir şekilde işlemesi ve bu yönde gerekli üst yapısal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi adına, tam da 'serbest piyasa güçlü devlet' düsturunun ikinci ayağını sağlamlaştırmaya yönelik bir dizi köklü değişimle karakterize olmaktadır.¹⁶ Dolayısıyla denilebilir ki, 1982 Anayasası 1970'lerdeki sınıflar mücadelesinin, burjuvazi lehine dışavurumudur. Böylelikle, yasal-politik üst yapı burjuvazi lehine işçi sınıfının aleyhine olacak şekilde yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu düzenleme devletin güçlendirilmesi üzerinden yürütülmüştür.¹⁷

Olağanüstü devlet biçimi, devlet aygıtlarının bütünü'nün (devlet sisteminin) yeniden düzenlenmesine tekabül etmesinin yanı sıra, aynı zamanda devletin ideolojik aygıtlarında ve bunların devlet aygıtı ile ilişkilerinde radikal değişimlere yol açmaktadır (Poulantzas, 2004: 367). Devlet aygıtlarının (devlet sisteminin) yeniden düzenlenmesi çerçevesinde, özellikle 1982 Anayasasında göze çarpan temel husus, yürütmenin yasama¹⁸ ve yargı karşısında

¹⁶Tanör (1986:97-98, 133-134), Org. K. Evren'in 12 Eylül müdahalesini açıklayan konuşmalarında 12 Eylül hareketinin amaçlarını sayarken ilk dört sırayı devletin gücünün pekiştirilmesine verdiğini ve yeni anayasanın hazırlanmasını gerekli kılan nedenler arasında birinci sırayı 'otorite ihtiyacına' tanıdığını belirtmektedir. Aynı zamanda Tanör, 1982 Anayasasının daha ilk cümlesinde 'kutsal Türk Devleti' formülüyle söze girildiğini ve liberal Batı anayasalarının sadece bireye ya da onun haklarına layık gördüğü 'kutsallık' sıfatının, 1982 Anayasası'nı hazırlayanlar tarafından devleti taçlandırmak için kullanıldığını söylemektedir. Bu bağlamda da 1982 Anayasasının, devleti kutsamakla işe başlayan ilk ve tek 'Batı demokrasisi' anayasası olduğunu da vurgulamaktadır.

¹⁷Tanör (1986:108-109), özel olarak cumhurbaşkanının değil, genel olarak yürütmenin ve devlet otoritesinin güçlendirilmesi konusunda yeni anayasanın Adalet Partisi'nin ve Anayasa Komisyonu'na görüş bildiren TİSK'in (Türkiye İşverenler Sendikası), önerileriyle açık bir paralellik içinde olduğunu belirterek, 1982 Anayasası'yla gerçekleştirilenlerin, Adalet Partisi'nin anayasa değişiklikleri isteklerinin çok ilerisine gittiğini de belirtmektedir. Tanör ayrıca, çalışma hayatı ve sendikal düzenle ilgili konularda TİSK önerilerinin belirleyici kaynak oluşturduğunu ve bu etkinin Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı ilk taslakta daha bariz şekilde gözlemlendiğini vurgulayarak, taslağın bu bölümünün zaten TİSK genel sekreteri ve Anayasa Komisyonu üyesi Rafet İbrahimoglu tarafından hazırlandığını da söylemektedir.

¹⁸Tanör (1986:115-116), 1961 Anayasası'nın yürütmeyi bir güç ya da bir iktidar ya da bir yetki olarak değil, kanunlar çerçevesinde yerine getirilen bir görev şeklinde nitelendirmesine karşın, 1982 Anayasası'nın yürütme gücüne bir görev olmasının yanı sıra bir yetki olarak yaklaştığını vurgulamaktadır. Tanör, ayrıca bu yetkinin

güçlendirilmesi ve özellikle yargının bağımsızlığını sınırlandıracak çeşitli düzenlemelerin gerçekleştirilerek merkezileşmenin artırılmasıdır (Tanör, 1986: 116-119). Güçlendirilen yürütme gücüne baktığımızda ise, yine merkezileşmenin artışı ve cumhurbaşkanının yetkilerinin genişletilmesiyle karşılaşmaktayız. Olağanüstü devletin bir karakteristiği olarak, merkezileşme süreci, aynı zamanda, devletin ideolojik aygıtlarının görece özerkliğinin sınırlandırılmasına da tekabül etmektedir. Bu bağlamda olağanüstü devlet biçiminin karakteristik özelliklerinden biri ideolojik aygıtların görece özerkliğinin belirgin biçimde kısıtlanmasıdır. Poulantzas bunun nedenini, bu sürece eşlik eden, ideolojik bunalım dolayısıyla devlet aygıtının müdahalesiyle, halk sınıflarına karşı uygulanan baskının daha da artırılması olarak açıklamaktadır. Bu bağlamda ona göre, üzerinde önemle durulması gereken temel husus, fizik baskının rolünün gittikçe artmasının, zorunlu olarak, bu baskıyı meşrulaştıran ideolojinin özel müdahalesi ile birlikte yürütülmesidir. Dolayısıyla söz konusu bu ideolojik müdahale, egemen ideolojideki bunalım koşullarında zorunlu hale gelmektedir. Bu bağlamda devletin ideolojik aygıtlarının görece özerkliğinin kısıtlanmasının önemli bir nedeni söz konusu süreçte yaşanan egemen ideolojinin bunalımıdır. Bu durumda olağanüstü devlet, egemen ideolojinin örgütlenmesinde de özel bir rol oynamak zorundadır (Poulantzas, 1994: 364-368, 382). Olağanüstü devlet biçimi altında devletin ideolojik aygıtlarının görece özerkliğinin sınırlandırılmasının Türkiye örneğinde ve 1982 Anayasası bağlamındaki en tipik göstergesi, Yüksek Öğretim Kurumu'nun kurulmasıdır. YÖK'ün kurulmasıyla birlikte üniversiteler cumhurbaşkanına bağlanmıştır. Siyasal partiler de bu süreçten nasiplerini almıştır. Siyasal partilerle ilgili olarak son derece dar bir faaliyet alanı çizilmiş; partiler örgütsel faaliyetleri bakımından kısaca alınmışlardır. Yurtdışında örgütlenmeleri, kadın ve gençlik kolları oluşturmaları, vakıf kurmaları, dernek, sendika, meslek kuruluşu, kooperatif vb. kuruluşlarla siyasal ilişki ve işbirliği içinde bulunmaları yasaklanmış ve yabancı ülkelerdeki dernek ve gruplardan, yabancı devlet ve kuruluşlardan yardım göremeyecekleri yasal olarak düzenlenmiştir. Öte yandan devlet memurları ve öğrenciler de parti üyeliği

sadece kanunlara değil aynı zamanda anayasaya da uygun olarak yerine getirileceğini belirterek, doğrudan doğruya yasadan doğan yürütme yetkilerinin de var olduğunun anlatılmak istendiğini belirtmektedir. Yürütme, geniş bir düzenleme ve kural koyma yetkisiyle donatılmıştır. Kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi yürütme yararına yeniden düzenlendiği gibi olağanüstü hallerde genel olarak yürütmenin ve özel olarak da cumhurbaşkanının etkinlik alanı genişletilmiştir. Cumhurbaşkanının da yetkileri parlamento aleyhine genişletilirken, bir nevi parlamentonun yetkilerinin azaltılması da gerçekleştirilmiştir. Cumhurbaşkanı yasama ile ilgili olan yeni bir takım yetkilerle donatılmıştır.

haklarından yoksun tutulmuşlardır. Seçim sistemi de büyük partileri kayıracak biçimde yeniden düzenlenmiştir. Olağanüstü devlet biçiminde seçim ilkesinin rafa kaldırılması da, siyasal partiler dolayımında yaşanan temsil bunalımının bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de askeri rejim, 1980-1983 yılları arasında fiili olarak iktidarda bulunmuş, gerekli yasal-politik üst yapıdaki düzenlemeleri tamamlamadan iktidardan ayrılmak istememiştir. İdeolojik aygıtların görelî özerkliğinin sınırlandırılması bağlamında Sendikal faaliyetlere (sendikal aygıt) baktığımızda ise, bunların birçoğu yasaklanmış olmasına karşın, ‘merkezi dağıtım sisteminin’ egemen olduğu Anayasa ile Yüksek Hakem Kurulu oluşturulmak suretiyle, çalışanların haklarını kendi mücadeleleri ve örgütleriyle elde etmesine engel olacak şekilde, hak ve özgürlüklerin işyeri talepleri içinde tutulmasına özen gösterilerek, başta siyaset, siyasal işbirliği ve ortak hareket yasakları olmak üzere bir dizi yasaklar getirilmiştir. Sendikal örgütlenme iş kolu esasına göre düzenlenerek, böylelikle denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Fakat buna karşın lokavt bir anayasal hak sayılmıştır. Basın organı da, yeni anayasada bir takım düzenlemelerin hedefi olmuştur. Basın yoluyla düşünce açıklamalarında bir öndenetim yolu açılmaya çalışılmış, dağıtımın önlenmesi konusunda kolluk güçlerine yetki verilmiştir. Kapatılan bir süreli yayının devamı niteliğinde her türlü yayın yasaklanmış, bazı durumlarda basımevi ve eklentilerinin zaptı, müsaderesi ve işletilmekten alıkonulması mümkün kılınmıştır. Aynı şekilde radyo, tv, sinema vb. yollarla yapılan yayımların da izne bağlanabileceği, kanunla yasaklanan dillerde düşünce açıklamalarının yasaklanabileceği kabul edilmiştir (Tanör, 1986: 140-142).

Türkiye’de egemen ideolojinin bunalımına, olağanüstü devlet biçimi altında askeri rejimin müdahalesi, Kemalizmin omurgasını oluşturan laiklik anlayışının dinle sulandırılmasıdır. Egemen ideolojinin bu çerçevedeki yeniden yapılandırılmasına verilebilecek en iyi örnek, 1982 Anayasası ile ilk ve orta öğretime din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin konması ve zorunlu hale getirilmesi yönündeki adımdır. Üretici güçlerin sosyalizasyonu karşısında, yasal-politik üst yapının bunu karşılayamamasından kaynaklı egemen ideoloji bunalımı, ideolojik bir alt sistem olan Türk-İslam sentezinin, egemen ideoloji olan Kemalizmin yanında yerini alması ve bu doğrultuda egemen ideolojinin yeniden yapılanmasıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. İdeolojik alt sistem olan Türk-İslam sentezi, 1982 Anayasası’nın özellikle kişisel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeleri ile birlikte söz konusu anayasanın ruhunu oluşturmaktadır.¹⁹ Yeni anayasada karşımıza çıkan ‘millilik’ ve ‘millî kültür’

¹⁹“Hiçbir düşünce ve mülâhaza Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında koruma göremez.

vurgusu, İslami motiflerle bezenmiş Türk milliyetçiliğine dayanmaktadır. Aslında Türk-İslam senteziyle gerçekleştirilmeye çalışılan dönüşüm, genelde egemen ideoloji olarak Kemalizmin özelde ise Atatürk milliyetçiliğinin ve bunun önemli damarlarından biri olan Türklüğün ‘İslamleştirilmesi’dir.²⁰ 12 Eylül’ün gerekçesi olarak sık sık askeri rejim tarafından dile getirilen devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, kardeş kavgası olarak nitelendirilen anarşi ve terör nedeniyle ciddi olarak zarar gördüğü düşüncesi ile ideolojik alt sistem olarak Türk-İslam Sentezi koşutluk içerisinde. Sol hareketin tamamıyla siyasal alandan dışlanmak bir yana tasfiye edildiği ortamda, geriye kalan ‘kardeşlerin barıştırılması’ misyonu böylelikle dine yüklenmiştir. Böylece, hem 12 Eylül hareketin meşrulaştırılmasında hem de yeni tarihsel bloğun kuruluşunda harç görevini görecek olan Türk-İslam sentezidir.²¹ Devlet aygıtının önemli bir ideolojik alt sistemi olan Türk-İslam sentezinde, Türk milliyetçiliğinin İslamleştirilmesinde,²² hem İslamın,

Türk vatandaşını onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme ve anayasadaki hak ve hürriyetlerinden yararlanabilme hak ve yetkisi de ‘milli kültür’ çerçevesi içinde kalınması şartına bağlıdır” (aktaran Tanör, 1986:132-133).

²⁰Öğün (1995:177), Türk-İslam sentezinin 12 Eylül darbesine entelektüel, ideolojik ve kurumsal destek sağlamayı hedefleyen bir hareketin formülleştirilmesi olarak değerlendirilebileceğini belirterek, 1940’lardan başlayarak devletin dine karşı yaklaşımının ılımlılaştırılarak, kimi zaman örtük kimi zaman açık biçimde İslamizasyon tadilatı yapıldığını söylemektedir. Bu sürecin ayrılmaz bir parçasının da Kemalizmin İslamizasyonu olduğunu vurgulamaktadır. İnalçık da (1998:15-16), Türk İslam sentezinin, Türkiye’de ortak bir ideoloji yaratma çabasıyla, muhafazakarlarla Türk milliyetçileri arasında dayanışma sağlama, bu bağlamda etnik grupları Türk milliyetçiliği kapsamında birleştirme, ‘Türk İslamiyeti’ olgusunu ulusal bütünlüğün temellerinden biri sayma görüşlerine yer verdiğini belirterek, Türk-İslam sentezcilerinin bu doğrultuda 12 Eylül’den sonra, orta sağ partilerin temel fikirlerini oluşturmada rol oynadığını vurgulamaktadır.

²¹Buğra (2004:128), bir ideolojik görüş olarak Türk-İslam Sentezi’nin, sosyal muhalefeti kontrol altına almak ve muhafazakâr güçlerin iktidarını pekiştirmek yönündeki çabaların merkezine yerleştirildiğini ve darbeyi gerçekleştirenlerin izledikleri toplumsal birlik stratejisinin de aynı görüşü büyük ölçüde benimsediğini ve ulusun İslami kimliğine önemli bir yer verdiğini belirtmektedir.

²²Her Türk vatandaşının bu vatandaşlığının bir gereği olarak, İslam konusunda bilgi sahibi olmasını istemek gerektiği, çünkü tarihimizin bilhassa son bin yıllık kısmının İslamdan ayrı düşünülmemeyeceğini ve bu itibarla Türk yurdunda, Türk bayrağı altında yaşayan, Türk dilini konuşan ve bu vatanın her türlü nimetlerinden yararlanan bir kimseden Türkün tarihini, değerlerini öğrenmesini istemek laikliği değil, vatandaşlık borcunu ilgilendiren bir husus olduğu Aydınlar Ocağı tarafından vurgulanmaktadır (Gürtaş, 1981:147).

milliyetçilik ile harmanlanarak Türkleştirilmesi hem de Kemalizmin İslamcılaştırılması²³ süreçleri, eşzamanlı olarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Aslında Türk-İslam sentezi, kökleri 1970'lere uzanan bir süreç olarak, milli kimliğin yeniden kurgulanmasında, Türklüğün mü yoksa İslamın mı belirleyici olduğu tarihsel sorununa verilen bir cevap da olmaktadır. Bu bağlamda, Türk-İslam Sentezi, hem Türklüğün İslamlaştırılması hem de İslamın Türkleştirilmesine yönelik bir çabayı dile getirmektedir.

Poulantzas (2004:369), olağanüstü devlet biçiminin karakteristik bir özelliğinin de, bu sürece eşlik eden siyasal ve ideolojik bunalım olduğunu ifade etmektedir. Buna paralel olarak Poulantzas, söz konusu bu bunalım konjonktüründe, ideoloji görevlilerinin kendilerini devlet aygıtlarına özgü iç ideoloji ile özdeşleştirdiklerini ifade etmektedir. Poulantzas'ın bu argümanı doğrultusunda, Türk-İslam sentezi ideolojisinin, devletin iç ideolojisi²⁴ olan 'milli güvenlik' ideolojisi ile koşutluk içerisinde bulunduğu söylenebilir. Her iki ideoloji de esas itibarıyla devletin 'ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğüne' yönelik işlevler üstlenir. Bu bağlamda, devletin ideolojik aygıtları arasında değerlendirilebilecek olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da yeniden yapılanmasıyla karşılaşmaktayız. Önemli bir ideolojik alt sistem olan Türk-İslam sentezi ile iç ideoloji olan milli güvenlik ideolojisinin tam da çakıştığı noktada, 1982 Anayasası'nın 136. maddesi ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın amacı, 'milli dayanışma ve bütünleşmeyi' geliştirme ve pekiştirme olarak

²³“Atatürk, tarihin kaydettiği büyük insanların ön sıralarında yer aldığına göre, elbette mensubu olmakla daima iftihar ettiği yüce Türk milletinin bütün maddi ve manevi değerleri, özellikle milletimizi asırlardır yoğurmuş, ruh ve şekil vermiş manevi değerlerin en önemli unsurlarından biri olan dinimizle bütünleşmiş ve ona olan inancını, hayatının her safhasında vicdanının en mütena yerinde muhafaza etmiştir...Esasen Atatürk'ün din konusunda görüş ve düşünceleri dikkatle takip edildiğinde, onun din aleyhine veya dinle ilgisizlik anlamına gelebilecek herhangi bir söz ve tavrına rastlamak şöyle dursun, her davranışında ve sözünde, ihlasla inandığı İslam dinine ve değerlerine kuvvetle sahip çıktığını ve üzerine titrediğini müşahede ederiz”(Fırlı, 1981:131-132).

²⁴Poulantzas (2004:92-94, 369), gerçekte bir toplumsal formasyonda sadece bir tek ideolojinin bulunmadığını, yani egemen ideolojinin sadece egemenliği nedeniyle görece düzenli bir nitelik kazandırdığı bir ideolojik çerçeve değil, aynı zamanda gerçek ideolojik alt-kümelere bulunduğunu ifade etmektedir. Eğer egemen ideoloji yani egemen sınıfın ideolojisi, bir toplumsal formasyonun bütününde etkin bir biçimde egemense bunun nedeni Poulantzas'a göre, ideolojik alt kümelerle özgü ideolojileri de özümlemiş olmasındandır. Poulantzas, bu doğrultuda, egemen ideolojinin dışında devlet aygıtlarına içkin, bu aygıtlara özgü ve bu aygıtlar tarafından yayılan ideolojilerin de bulunduğunu belirterek, bu ideolojiyi iç ideoloji olarak adlandırmaktadır.

açıklanıyordu. Bu süreçte de Diyanet İşleri Başkanlığı Türk-İslam sentezi içerisinde, Türklüğün İslamleştirilmesi ve İslamın Türkleştirilmesi sürecinde kilit bir işlev üstlenmiştir.²⁵ Devletin iç ideolojisi (Milli güvenlik ideolojisi) ile ideolojik alt sisteminin (Türk-İslam sentezinin) kesiştiği noktada, bunu aktarıp yaymakla görevli, Diyanet İşleri Başkanlığı da, bu bağlamda kendisini ‘Türk milli kimliğini korumak ve muhafaza etmekle yeni nesilleri ateist ve komünist ideolojilere karşı korumakla görevli bir kurum olarak tanımlamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı devlet içindeki konumunu sağlamlaştırmak ve genişletmek için milliyetçiliği kullandıkça, ordu da, diğer yandan, toplum içindeki meşruiyetini genişletmek ve Türk milliyetçiliğini yaymak için dini kullanmıştır. Bunlara ilave olarak 24. madde ile de ‘milli dayanışma ve birlik’ bağlamında, yukarıda belirtildiği üzere, din ve ahlak öğretimi zorunlu hale getirilmiş ve din öğretimi vermede devlet tek yetkili kılınmıştır (Yavuz, 2005:104-105).²⁶ Bu süreçte, ezan, hutbe ve vaazların da merkezleştirilmiştir. Söz konusu bu merkezleşme eğilimi, din üzerindeki devlet tekelinin yeniden kurularak, toplumun homojenleştirilmesi esasında, ‘resmi din/resmi İslam’ yaratılması ve bu doğrultuda alternatif İslam yorumlarının ve potansiyel güç odaklarının oluşmasının önlenmesi ve denetim altına alınmaya çalışılması olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, din/İslam esasında ‘milli birlik ve bütünlük’ çerçevesinde toplumun homojenleştirilmeye çalışıldığı da söylenebilir. Devlet aygıtının iç ideolojisi ve ideolojik alt sistemi ile özdeşleşen ve bunu aktarmakla yükümlü olduğu anayasaca da tasdik edilen Diyanet İşleri Başkanlığı da, bu ekseninde, söz konusu homojenleştirme çabasında merkezi bir yer işgal etmiştir. Devletin dini hayat üzerinde tekel oluşturma ve resmi din yaratma gayretlerinin diğer bir uğraşını İmam Hatip Okulları oluşturmuştur. İlk kurulduğundan bu yana, sürekli olarak siyasal çekişmelerin nesnesi haline gelen ve Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı olan İmam Hatip Liseleri’nden, devletin yaratmaya çalıştığı ‘resmi din’in aktarıcıları olarak hizmet vermesi beklenmiştir. Sayıları ve öğrenci potansiyelleri sürekli olarak artan bu liseler, yetiştirecekleri ‘aydın’ din adamları ile devletin resmi dinini topluma yayacak ve böylelikle devletin topluma nüfuz etmesini sağlayacak birer vasıta olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla cahil yobaz ‘geleneksel’ din adamlarının toplumdaki nüfuzunu

²⁵Örneğin Yavuz (2005:102), Diyanet İşleri başkan yardımcısı olan Arif Soytürk’ün, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın hem milli hem de dinsel bilinci sağlamlaştırmak ve aşılacak için çaba sarfettiğini; vazifelerinin yalnızca dine münhasır olmadığını, aynı zamanda Türk milliyetçiliğini korumanın da vazifeleri arasında bulunduğunu söylediğini aktarmaktadır.

²⁶Ayrıca Bozan (2007:60), yeni anayasa ile ‘milletçe dayanışma ve bütünleşme’ görevi üstlenen Diyanet İşleri Başkanlığına ilişkin düzenlemelerin, 1982 Anayasası’nın yürütme bölümü içinde yer aldığını vurgulamaktadır.

kırılarak, onların toplumu hurafelerle “afyonlamanın” önüne geçilecek ve devletin denetimi dışındaki alternatif İslami yorumların dolayısıyla muhalif güç odaklarının gelişmesine engel olunacaktır. Zira bu okullar, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın personel ihtiyacını da (cami hocaları, müftüler) karşılayacaktır. İmam Hatip mezunlarının, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın personel ihtiyacını karşılamakta yetersiz kaldığı durumlarda ise, bu personel açığı tarikat ve cemaatlerden devşirilerek kapatılmaya çalışılmıştır. Bu süreç, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, hem cemaatler arası hem de devlet- cemaat arasındaki çekişmede stratejik bir hedef haline gelmesine yol açmıştır. Aslında İmam Hatipliler-Alaylılar/geleneksel aydınlar (tarikatlardan yetişmeler) arasındaki en büyük çekişmenin, tam da Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde yaşandığı söylenebilir.²⁷Söz konusu bu süreç, aynı zamanda Poulantzas'ın (2004:359), siyasal bunalım konjonktüründe sınıf fraksiyonları arasındaki çelişkilerin derinleştikçe, ideolojik aygıtların farklı sınıf fraksiyonlarının yağma alanı haline geldiğine dair teorik öncülüyle de örtüşmektedir. Bu noktadan hareketle, söz konusu süreci somutlaştırabilecek en iyi örnek, herhalde, Erbakan'ın, İmam Hatip Liselerini kendi arka bahçeleri olarak gördüklerine dair sarfettiği sözdür.

Yine Poulantzas'tan hareket edecek olursak, Türkiye'de 1980 Darbesi'ni ve akabinde gerçekleştirilen baskının meşrulaştırılmasına yönelik olarak inşa edilen, devletin aygıtlarınca yayılan, devletin aygıtlarına ya da bu aygıtlarda egemen kola (Türkiye örneğinde ordu) özgü olan ve egemen ideoloji ile kesişen iç ideolojinin, devletin bekası sorunsalı etrafında şekillendiği söylenebilir.²⁸

²⁷Süleymanlılarla-İmam Hatipliler arasındaki bu çatışmaya örnek olarak, Süleymanlıların rakiplerini ‘mezhepsizlik, vehhabilik ve İslami bilgilere vakıf olmamakla’ eleştirmesini, buna karşılık İmam hatip kökenli olanların da Süleymanlıları, ‘kendi dışlarında herkesi kâfirlikle suçlayan, gerici, Atatürk düşmanı, hurafeci, devlet düşmanı’ olarak sürekli itham etmeleri, bununla da kalmayarak bu konudaki bildirilerin, kitapların, broşürlerin, sahte broşür ve bildirilerin, ihbarların birbirini kovalamasını gösterebiliriz (Çakır, 2002:138).

²⁸İdeolojik aygıtların görece özerkliğinin olağanüstü devlet biçimi altında sınırlandırılmasının önemli bir nedeni Poulantzas'a göre (2004:367-368), siyasal bunalımla birlikte yaşanan ideolojik bunalım dolayısıyla, halk sınıflarına karşı uygulanan baskının artırılmasıdır. Burada fizik baskının rolünün giderek artması zorunlu olarak, bu baskıyı meşrulaştıran ideolojinin özel müdahalesi ile birlikte yürütülmektedir. Gerçekte ise, bu ideolojik müdahale, egemen ideolojideki bunalım durumunda zorunlu hale gelmektedir. Bu nedenle olağanüstü devlet aynı zamanda egemen ideolojinin örgütlenmesinde de özel bir rol oynamaktadır. Olağanüstü devlet biçiminde, siyasal-ideolojik bunalım çerçevesinde, egemen sınıf veya fraksiyonun siyasal temsilcileriyle olduğu kadar ideolojik temsilcileriyle de bağının kopması nedeniyle devlet aygıtlarınca yayılan özel iç ideoloji ile egemen ideoloji kesişmektedir. Egemen sınıf veya fraksiyonlarının ideoloji görevlileri, kendilerini

1980 öncesi ülkede yaşanan anarşi ve terörden ilham alan bu ideoloji, sık sık 12 Eylül Darbesi'nin askeri rejimin ve askeri rejimin vesayetinde gerçekleştirilen 1982 Anayasası'nın meşrulaştırılmasında etkin biçimde kullanılmıştır. Türk varlığının devleti ve ülkesiyle bölünmez bütünlüğü esasına dayalı bu ideoloji, 'milli güvenlik' esasını üzerinde yükselmektedir.²⁹ Bu bağlamda bu iç ideoloji, 'milli güvenlik' ideolojisi olarak adlandırılabilir. Bu iç ideolojinin, devletin tüm aygıtlarına (devlet sistemine) yayıldığı ölçüde, bu süreç, Poulantzas izlenerek, toplumun ve devletin militaristleşmesi süreci olarak değerlendirilebilir.³⁰ İdeolojik bir alt sistem olarak Türk-İslam Sentezi, devletin iç ideolojisi olarak milli güvenlik ideolojisine eklenmiştir ve devletin

devlet aygıtlarına özgü iç ideoloji ile özdeşleştirirler. Bunun yanı sıra Poulantzas'a göre, devlet aygıtlarının tümü, egemen ideoloji ile çakışan bu iç ideolojiye tabi duruma gelirler. Bu egemen ideoloji, bizzat diğerlerine egemen durumda olan kolun(ki Türkiye örneğinde ordu), veya devlet aygıtının öz ideolojisi ile çalışmaktadır.

²⁹Tanör (1986:162), artık 'milli güvenlik' gerekçesiyle devletin el atmadığı, kamusal, özel, siyasal, ekonomik, sosyo-kültürel...vb. hiçbir alan kalmadığını belirtmektedir. Bu yalnız olağanüstü yönetim usulleri altında değil, normal zamanlarda da geçerli bir kural haline gelmektedir. Ayrıca Tanör, 'milli güvenliğin', sadece iç ve dış savunma ve güvenlik konularıyla ilgili askeri bir kavram olmaktan çıkarak, 'toplumun huzur ve güvenliğinin korunması' ile ilgili her konunun bu kavramın içine sığdırılacak biçimde genişletildiğine de değinmektedir. Böylelikle, sosyal, politik ve ideolojik düzlemler de bu kavramın denetimine girmiştir. Bu bağlamda anayasa, anayasanın ve hukukun üstünlüğü, demokrasi ve özgürlük, hukuk devlet vb. gibi kavram ve ilkeler de jeostratejik bir içerik kazanmaktadır. Söz konusu yaklaşıma örnek olarak ise Tanör, 'Bin yıllık Türk Devletini ortadan kaldırmak isteyen dış güçler' temasının, Kenan Evren'in konuşmalarında sık sık yinelediğine vurgu yaparak, Anayasa Mahkemesi üyelerine yaptığı bir konuşmasında da, Anayasa Mahkemesi'nin önüne gelen sorunları öncelikle devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü, cumhuriyetin ve milli egemenliğin üstünlüğü ve milli güvenliğin idamesi açısından ele almalarını ve iktisadi, siyasi, sosyal yönlerini düşüncelerinin sorumlulukları ve görevlerinin bir gereği olarak telakki etmeleri gerektiğini öğütlemesini göstermektedir.

³⁰Poulantzas (2004:369), olağanüstü devlet biçiminde, egemen ideolojinin bunalımı çerçevesinde, devlet aygıtlarınca yayılan özel iç ideoloji ile toplumdaki egemen ideolojinin kesiştiğini belirterek, devlet aygıtlarının tümünün bu iç ideolojiye bağlı hale geldiğini vurgulamaktadır. Bu egemen ideoloji, bizzat öbürlerine egemen durumda olan kolun veya devlet aygıtının öz ideolojisi ile çalışmaktadır. Örneğin, toplumun ve tüm aygıtlarının militaristleşmesi (egemen kol ordu), toplumun ve tüm aygıtlarının bürokratikleşmesi (egemen kol idare), toplumun ve tüm aygıtların din adamlarının siyasetteki etkilerinin artması (egemen kol kilise) gibi olağanüstü devletin bu özel işleyişi, ideolojik hegemonyanın yeniden düzenlenmesinde gerekli yoldur.

aygıtlarına sızdığı ölçüde, toplumun ve devletin militaristleşmesine ek olarak toplumun ve devletin İslamlaştırılmasından de (Diyanet İşleri Başkanlığı, tarikatlar/cemaatler kanalı ile) söz edebiliriz. Özellikle milli güvenlik ideolojisi'nin yanı sıra 1982 Anayasası'nın sıkıyönetim ile ilgili yeni bir takım düzenlemeleri, 1980'lerden itibaren gittikçe yükselen terör olayları ile birleştirildiğinde, bu militaristleşmenin boyutları daha net biçimde görülebilir. Üstelik bu iç ideolojinin hem yayılmasına kaynaklık eden hem de onun özünü oluşturan devlet aygıtları içerisinde egemen kol haline gelen ordunun, özerkliğinin ve egemenliğinin de pekişmesine de katkıda bulunduğu söylenebilir. Zira ordunun bu özerkliği 1982 Anayasası ile yasallaştırılmıştır.³¹

Askeri rejimin altında siyasal iktidarın, hem burjuvazinin uzun erimli çıkarlarını koruma ve geliştirmeye yönelik gerçekleştirdikleri köklü değişim ve dönüşümlerin toplum nezdinde meşrulaştırılması hem de iç çelişkileri derinleşen iktidar blokunun, ideolojik ve siyasal hegemonya bunalımının manipüle edilmesi, devletin sınıfsal karakterinin gizleştirilmesini de gerektirmektedir. Olağanüstü devlet biçiminin, bir sınıflar mücadelesinin ürünü olması ve aynı zamanda söz konusu bu devlet biçimi içinde de bu mücadelenin sürüyor olması nedeniyle, söz konusu bu devlet biçiminin sınıfsal karakteri hakkında Türkiye özelinde verilebilecek en tipik örnek, herhalde TİSK genel başkanlığı yapmış olan tekstil patronu Halit Narin'in 12 Eylül'ün akabinde sarfetmiş olduğu, 'şimdiye kadar hep işçiler güldü şimdi de biz geleceğiz' sözüdür. Bu, hem olağanüstü devletin hem de 12 Eylül'ün bir sınıf hareketi, sınıflar mücadelesinin bir ürünü olarak görülebileceğini örneklemektedir.³² 12 Eylül 1980

³¹Bunun en somut örneği ise, 1960 Anayasası ile başbakana sorumlu hale getirilen dolayısıyla yürütmeye bağlanan Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde, 1982 anayasası ile birlikte gerçekleştirilen değişiklik oluşturmaktadır. Sıkıyönetim komutanları başbakana bağlı olarak görev yapmaktan çıkarılarak, Genel Kurmay Başkanlığı'na bağlanmış ve ona karşı sorumlu kılınmıştır. Bu başbakanın sıkıyönetim icraatından ve sorumluluğundan, meclisi de denetim mevkiinden uzaklaştırılması anlamına gelmiştir. Bu bağlamda verilebilecek bir örnek de, sıkıyönetimin 'hukuk devleti' ilkesine uygunluk zorunluluğundan çıkartılması ve bu süreci sıkıyönetim karar ve işlemlerinin yargı denetimi dışına çıkarılmasıyla ilgili yasal düzenlemelerin tamamlamasıdır. Şüphesiz Milli Güvenlik Kurulu üzerinde 1982 Anayasası'nın gerçekleştirmiş olduğu düzenlemeler de bu bağlamda anlamlıdır. Bkz. (Tanör, 1986:121-124).

³²Savran (1998:188), 1980 öncesinde, işçi sınıfının, emekçilerin ve ona bağlı bazı katmanların muazzam bir mücadele politikasının geliştiğini vurgulayarak, bu bağlamda 12 Eylül'ün salt bir ekonomi politikası değişimini gerçekleştirmek için, direnişlerin engellenmesi babında yapılan bir hareket olmayıp büyük ölçüde, emekçi sınıfın yükselen mücadeleciliği karşısında, sınıflar arasındaki dengenin yeniden ve başka bir biçimde, burjuvazinin farklı bir fraksiyonunun egemenliğini pekiştirmek

Darbesi'nin yol açtığı olağanüstü devlet biçimi siyasal bunalım konjonktürünün bir ürünüdür. Zira iktidar blokunun yeniden kurulması, sermaye birikimin güvence altına alınarak yeniden üretimi ve neoliberal iktisadi politikaların yürürlüğe konularak, kapitalist dünya sisteminin yeniden yapılanma sürecine entegrasyon, egemen ideolojinin tadilatı ve sınıf mücadelesinin burjuvazi lehine bastırılması 12 Eylül'ün “olağanüstü devlet”i yani askeri diktatörlük devlet biçimi altında gerçekleştirilmiştir.

adına yapılmış bir sınıfsal harekât olduğunu belirtmektedir. 12 Eylül'e sınıflar mücadelesi sorunsalı açısından yaklaşmak Savran'a göre, aynı zamanda sınıf güçlerini burjuvazinin dünya çapındaki gelişmelere koşut olarak önünün açılması için yeniden düzenlenmesi ve neoliberalizmin salt dış dinamiklerle ve dış dayatmalarla açıklanmayıp, aynı zamanda, Türkiye burjuvazisinin arzusunun ve Türkiye'nin finans kapitalinin de yönelimi olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

- Akkaya, A. (2004), "Düzen ve Kalkınma Kısılcığında İşçi Sınıfı ve Sendikacılık", Balkan, Neşecan ve Sungur Savran (der.), *Neoliberalizmin Tahribatı* (İstanbul: Metis Yayınları).
- Boratav, K. (2005), *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (Ankara: İmge Kitabevi).
- Bozan, İ. (2007), *Devletle Toplum Arasında: Bir Okul: İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı* (İstanbul: Tesev Yayınları).
- Buğra, A. (2004), "Dini Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD-Hak-İş Karşılaştırması", Balkan Neşecan ve Sungur Savran (der.), *Sürekli Kriz Politikaları* (İstanbul: Metis Yayınları).
- Clarke, S. (2004), "Devlet Tartışmaları", Simon Clarke (der.) *Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* (Ankara: Ütopya Yayınevi) (Çev.: İ. Yıldız).
- Çakır, R. (2002), *Ayet ve Slogan: Türkiye'de Siyasal Oluşumlar* (İstanbul: Metis Yayınları).
- Ercan, F. (2004), "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış", Bakla Neşecan ve Sungur Savran (der.), *Neoliberalizmin Tahribatı* (İstanbul: Metis Yayınları).
- Fiğlalı, E. R. (1981), "Atatürk ve Din", *Mili Eğitim ve Din Eğitimi Aydınlar Ocağı İlmî Seminerler Tebliğleri* (Ankara: Özal Matbaası).
- Gülalp, H. (1993), *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet* (İstanbul:Belge Yayınları).
- Gürtaş, A. (1981), "Türkiye'de Din Eğitiminin Hukuki Kaynakları", *Mili Eğitim ve Din Eğitimi Aydınlar Ocağı İlmî Seminerler Tebliğleri* (Ankara: Özal Matbaası).
- İnalçık, H. (1998), "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı", *Doğu- Batı Dergisi*, 5: 15-16.
- Jessop, B. (2008), *Kapitalist Devlet'in Geleceği*, (Ankara: Epos Yayınları) (Çev.: A. Özcan).
- Kazgan, G. (2005), *Türkiye Ekonomisinde Krizler:1929-2001* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Öğün, S. (1995), *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye* (İstanbul: Bağlam Yayınları).
- Poulantzas, N. (1994), *Faşizm ve Diktatörlük* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev.: A. İnel).
- Savran, S. (1992), *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri* (İstanbul:KardelenYayınları).
- Sönmez, S. (2009), "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri", Mütevellioğlu Nergis, Sinan Sönmez (der.), *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Tanör, B. (1986), *İki Anayasa:1961-1982* (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.).
- Yavuz, H. (2005), *Modernleşen Müslümanlar* (İstanbul:Kitap Yayınevi) (Çev.: A. Yıldız).